

Pp. 1-28
(25) 394
394

Various events in Zululand during
the stay of the Amangwane

8p (21-) Amangwane indexed 1/28
K13/21

Amangwane lana ekhe
emangwaneni. Inkosi yabo
umathwane wase zala u
zikhali. Kuthena kubusa
u zikhali amangwane abo
na besutu. Ase buphulwa
amangwane. Ase sehlala ama
ngwane ebeka kwazulu kwa
baleka amadoda namakhosi
kazi. Kodwa wasala omunye
umathwane wenkosi. Kuthena
uma amangwane afike kwa
zulu ase yakhona ekosini
yakhona kwazulu kwaku
busa u gathwazo ngaleso si
khathu kwazulu. Kuthena
uzikhali akavuma ukuya
kwazulu yena. Kwase kuthi
ukhlati o kanye uzikhali wa
baleka yena waga kwa
zulu. Ukhlati wathu ngoku
fika kwakhe kwazulu waw
ufakhona naye wayi e
sacane khona ukhafa u
khathu.

2 Hlatli lona waye ganwe u
Mbangwa wakwa Shabalala
Hlatli uthena esefile waye
segana u Mbangwa esegana
khona kwazulu laplo. Uthena
uma esegana waye segana
induna yase njebini. Okhweny
uHlatli abaleke ashiye umfa
wabo yingoba kwathli abesu
tu uma befumana uMbangwa
a bamungwaza amanxeba a
maningi hodwa noho wasinda
akazange afe. usebaleka u
Hlatli ehamba naba ningi a
bantu. kutliwa u Mbangwa
waye sagile ehlatlini abe
suthu bamuvusa. kuthena
uma befumana bathu,
"mfumaka; kuyewu" besho u
kutli nanso inkosi-kay; yewu
ka vimbani. base bevu hla
ba amanxeba. kuthena a
banye bethi maka bulawe
afe abanye abavuma u
kuba maka bulawe. kutli
na induna yabesuto yam
thanda u Mbangwa.

3

Isithi induna ku Mahola
 maka basobe umbangwa
 shambe naye aye eniwa
 ehaya. Isimuniha no
 muthi wo ku muthoba a
 manxeba. useze iiyasida
 u mbanqwa. kuthena ku
 senjalo impi isalwa wanya
 malala u mbanqwa use
 balaka useze ufika kwela
 kubofuthi. Ukhathi ka
 mathivana usetho koga u
 kubona u mbanqwa. Kuwa
 zisa ukuthi umbanqwa ku
 khuthiwa swafa kabdwa.
 khosha kunjalo akayekanga
 u khathi ukhujuna umsi
 kahle. Usethena umfo
 wabo u zikhali ukuthi
 asibaleke usengaba u
 zikhali. usecho ukuthi ye
 lwa wafela kulo lili. Ngi
 nduna sengaba ukhush
 ya iwo lakubo. useha
 umba u khathi nabaningi
 abantu; usegonda kwa zulu

394

4

K13/21

13 21

4

Uthena nuna efika klu
 na usekhonza. Inkosi
 yakwa zulu u sethwayo
 usemngiyela. Kuthiwa wa
 ye sekhaywa uvalonjalo
 lapho uhlathi. Uthena no
 no ethi uyadla ukudla
 kwamu huda. woye use
 fo njalo lapho. Ukhawaba
 kuba hlathi yokhonza ku
 azulu. kuyisuka isililo esi
 khulu kuba fowabo na
 banye nesigodlo sakhala
 ngoba wayeluyigawo. Kuthi
 wa ngayo kethi impi ya
 manjane nabe kutu wa
 hlalana ngamadoda ama
 hlani. Inki eyenza uhlathi
 abaleke yingoba uMbanqwa
 oharange esavuma u
 khulala egweni lakuba Pho
 ke nonfowabo wamunika
 abantu ukuba baba
 nbe naye. wamunika i
 duna u zondla ka Mshengu
 usekhambake.

5

Kuthena uma esefile
 kwazulu u Blathi. Se ku
 thinda abakubo mabako
 nze ku Ngundane wenkosi
 u Mfobabo ka Cetshwayo.
 Kuthena kunjalo waye se
 gona u Mbangwa u Mgana
 u Mhlomulo u induna ka
 u Ngundane. U Ngundane
 waye se se nyikini phakha
 na. Waye namo khosha
 zi amaningi impela u
 u Ngundane amashumi a
 mathathu. Kula ma khosha
 kaye kwakho khona u
 u Sithombi u Mngala ka Cetshwayo.
 Kwakungo wakho Blabisi
 u Sithombi. Kuthena u ku
 ba u Ngundane agawwe
 u Methi ka Matibane na
 njena wase Uphuma o uma
 bye umuzi wakhe kwa
Uma besala. Manjena
 u Sithombi njena siwa
 ye Ukhosikazi ka Ngundane
 ne.

Sekutli ngenxa ka
 methi akabayi naki i
 nkhosikazi yakhe u litho
 ubi usechiza nomuzi
 wakhe wase njikini. U
 sethuku thela u lithombi
 nanyanye amakhosika
 zi ka uhlomula ngoba
 phela nawo uhlomula
 wathi anga ganwa uhlomula
 gwa akabe lesawazi. Kodwa
 yena akaw phumanga
 wakhe umuzi ngenxa ka
 mbanqwa. Kutheni ama
 dodabizwe komukhulu
 amakhosi kazi asale elwa
 wodwa. Usebaleka uhlomula
 a kutheni uhlomula afike
 uhlomula usehamba
 eyafuna yena uhlomula
 usephumisa umuzi wakhe
 na. Use hamba uhlomula
 thombi eya enkhosini u
 sethwayo usecela ukh
 thi kuhle abulawe u
 uingundane ngoba uvana

7 Uona umhlomula fu
 thi naye uselahle umu-
 zi wakhe wase ujikini
 waphuma emulye noha
 mathwane. Uenduna ya-
 khe umhlomula wengaso
 naleso. Inkosi cetshwayo
 ayizange avume kulako
 kodwa kwathi ngo kuphi-
 ndelela kwamakhosi ka-
 huyona, yaze wathumela
 izigijini zizingi impela
 khazana umfawabo ukh-
 thi kuphi a phundele e-
 muzini wakhe e ujikini
 naye futshi umhlomula
 a phundele khona emu-
 zini wakhe e ujikini. Ngo-
 khwe hlulwa utshando
 ahazange avume umu-
 ndane bene uduna ya-
 khe u umhlomula u-
 kuphindele e ujikini.
 Uona babe thambisa u-
 kulalela igivi lekhosi ko-
 dwa kwathi emva konyawe
 sitshathu yavuma ukhuni

za umuzi. Aphuma wo
 uke amakhosha; akhale
 isililo esikhulu siha ngu
 udane wenkosi. Kuthena
 uvinba indodana yake
 umgundane yakwa lithone
 ithu iphuthura ukuyo
 hlebela uyise lendaba
 kwavuma becalanyahlanga
 na nezi ndloli ifihamba
 nemp. Kuthena ukuba
 zimborse sezim dume
 la u vinba. Kuthena ku
 njalo wezwa u mgundane u
 sephuma sey dume lona
 eyeyi uhloli udze umgunda
 ne no vinba. Siza hlulwa
 injihloli. Ukufa kwazo la
 pho injihloli. Usemuthena
 uvinba umhlala pwenze
 hlele ekhaya enjini. Kuzo
 uhlala phansi kaziwa u
 muncamango umgundane
 uthena esuka lapho wayo
 idula cansi abelele kuthi
 usebona umuthi ngapha

usethi kanto ngifanjena
 ngibulawa uwena usethi
 ngifakela sumuthi uker
 ba ngeluhane nomuzi
 wami ngihambe nawe. use
 thi kuhle niphume no
 uke sifile esibayeni. Use
 phuma u ngundane
 novinba naize belu uka
 mathiware. bephuma
 bechomile u vinba noy
 se. buakusebuseku. kutha
 na nna iziza impi wabo
 nakalo u ngundane wa
 thi kuka mathiware,
 phinda endlini awuwe sa
 bi ajini umkhonto? usethi
 "ndaba nguyawe saba." Seyi
 ngera belu impi. Isizil
 ngera umuzi ka ngundane
 isihlangane nezi dumber
 zeyi nhloli. Isithuku thela
 iphelela. Useywa kala
 u ngundane no vinba
 bidumelana. kuthiwa u
 vinba washesha ukwahlu

leka. wafanoko nama
 doda ama thatu. Uyise
 umqondane kuthiwa ba
 ze bathi mibambeni. uq
 gardla ninyuconce ameh
 bini sihe namazende
 ukhuzi afe. kwase kulela
 ucaca phansi kwa khe e
 sedivine. kwazisa uku
 thi umu uhlomula
 waye khona kwa kaba
 kubisi impela. kwathi
 liphuma laphuma na
 ye. wabulawa u sikethi
 uletlwa wayesaba ho
 naluku kubulalala
 u mqondane ngoba eowa
 qeda ama butho. Seku
 gamika u bunjwa ka
 ntshangane ulhi isefile
 impela u mqondane
 nani nguyayay bulala
 wanjwa. nseyi phosa
 esideni esikhulu esa
 si seduze nonuzi ka mq
 ndane kwa vuma besala.

12 nanningi amadoda azi
 phoria kulele liwa nga
 phandle kuka qunjiwa
 Amadoda amahlamu azi
 phorsa futhi. kuthena u
 kuba ibone lo ku induna
 yenkosi ulekwayo ya thii
 ma kwijwe ngase iwena
 lamadoda ayezi phorsa
 esiveni ngoba efelwe i
 qawe elalali dumile ku
 zulu umqandayo. Abe
 butho lakhe ababe ziph
 usa. kuthena seliphumi
 le kudala khase kufu
 uwa yena. shannatiwani
 usephuma usethi ningo
 ngi bulali ngorukho
 nthi ngiyawe saba ngis
 zibulala. nebala usephu
 ma ehlubule egoda esi
 weni elandlwa yiyona
 impi. usezi phorsa na
 ye esiveni atgagange a
 fe yena wasinda. Amabw
 tho lacamanga ukuthi ufile

13 bathena ukiyika ku
 Cetshwayo wase nyakha
 la impela kakhulu. wa
 khumbula ukuthi nye
 na futshi umqondane
 awamile lwaempini ya
 bo nombuyazi. nyena futshi
 awahlabana ngeimpela. The
 futshi nyena obemazisa
 uCetshwayo. NoCetshwayo
 umma enqubo umhlupha
 ubeya kuyena umqonda
 ne. kuthwa wayita i
 zimseke ziyalumi ekhe
 la impela. Eseyi sola futshi
 ngoke butala umfowabo
 Amazwi ka mqondane oku
 qina yilana. "Kuyazi bulala
 la wena ka babo, ingibulala
 ngowesi fazane wena
 ka babo kulungile na
 bulala umfowabo?" futshi
 wa washo zawa phansi
 izi hlangu zabo bonke
 waye emqeda w litheke
 kwaseka lekhulu futshi in
 lelo lapho.

394

E

K13/21

14

Usetshwayo usethi ku
 sikethe kuhle naye a
 bitawe ngoba wagwaza
 u ngqundane u nna esegi
 khalela. usethi u nna
 ngangi methusa okababa
 ngangi ngafuni ukubama
 kabulawo. puthena e
 hlezi u sikethe kwase ku
 thungelwa u mphambane
 kamanga nelanga u
 nfotha ngwekhuba naku
 yomubulala. usehamba
 u mphambane. usem
 furva ehlezi endlini. use
 mubiza ethi mina naku
 umnyalezo wakho. useph
 na u sikethe engaphethe
 lutho. usemndumela njalo
 umphambane. useye esu
 laflaphansi. uthe na u nna
 ekhala wakhalala ngenduna
 yayo inkhosi yena owenkosi
 belu ngqundane. usethi
 ngenziwa ngoba kwathu owe
 nkosi ezikhalela ngamubu
 lala nna.

394
15

Sehugamka w Sitheni
kanzica. nsethi.

izib
Mupandane

Wadla mphambane,
mphambane hanyanga nelanga
Oladla lidla ngomukhothi
wendlendla, udoda wawo
mhambose. Ntamo engaxa
nye ngokhuphepha izi zungu
udoda wawo mhambose
kusa sinaye nanguyana,
Isela elintonga ndini eligazi
ygamadolo aze aphucuka
Bengkhupha khulomnyango
yakwa dwala ngashabasha
ka. Uplungula abasundu
ayo unonikula kanozi
thethelu. Umundize onna
cucu noundisa izintaba
Sondilileka ujerge zinkonja
ne zaso lwandle. Sihlangu
nogo ca ngokugodla unina
amavuso. Uplungu ophu
nga amayizi. O vele ngo
sizi engabonwa wahla
bana kusa. Umphambane
ne hanyanga nelanga.

K13/21

16

394

16

up
here
Fick
the
was
in
Ding
day

usezwa futli uctshwa
 yo ukuthi umethe ka
 mathwane akafanga na
 thuma impi ukuyomru
 bulala. useshwella ngi
 kali ka mathwane. use
 khapha izinkomo izilishu
 ni. usefika akazi vuma
 uctshwayo. usephinda fu
 thi uzikhali uthi angama
 zi ukuthi ubaleke washo
 naphi u mthe. usethukh
 thela uctshwayo usestro
 ukuthi uma uzikhali
 ethukisa uka mathwane
 kanti futli uyena owana
 wathatha umbana wenkosi
 wephuca amanye amakh
 sikazi sekuzosika impi.
 uthi umqondane ka baba
 angeke afe yedwa kuhle
 no ka mathwane afe naye
 uzikhali usemukhapha
 uthe na uma amukhapha
 sebenubulala impela
 phambi kwa khe uzikhali

394

17

K13/21

17

Sebo hamba nekhanda
 lakhe ukuyophomisa
 uletshwayo ukuthi bama
 bulele ngempela ukama
 thioane. Ukamathwane
 lona wasida ohokugala
 kanjena wathi umma eyipho
 nsa eweni akaze afayena
 wahlala laplo laye lasho
 na. Kwathi umaseli sho
 nile waphuma wahamba
 ebeke kubo emangweni.
 wahamba isont lonke
 ephila ngamangazi nange
 zithelo zasendle. Kuthiwa
 ngoba waye hlubule wa
 thatha amahlala wawabi
 nea wona. Kuthena umma
 efika kumfowabo wakha
 la kakulu impela. waye
 selingqa isu loku mufika
 uphahali kunge zway kel.
 Kwazulu. Kodwa kweswa
 kala. kusuke u Bunda
 waya kukhanya kwazulu
 yabene nezikhali wase ezi
 hlakaza lendaba kwazulu.

18

ucthi ucthwayo kuhl
 kufunwe yena u mhlomula
 induna ka ngudane kanyo
 naye u mbangua. Ucthuma
 yena u mphambane no ndlela
 ukuthi niaba kanye bayo
 funa khona emangwaneni
 ucelandula impela uzikhali
 sebaw thola umkhondowa
 bo. Sebe landela beshona
 kwelebe Suthu. Kuthena
 ukuba bakweli undi sebe
 hlangua nabe Suthu sebe
 lwa yabo. Sewuku buya
 kwabo laphe. Kuthena u
 nabe pha fwagulu banu
 utshena ukuthi ukhona
 lena u mhlomula. Kuthena
 unna camanga isu lohu
 thuma impi kwala be Su
thu. Wase ethathwa a ba
mhlophe. Ukufelela kwa
 yo indaba ka mhlomula
 wasinda. Kuthena roma
uzibebu esebanile aha
camanga indaba ka mhlom
la

19 Uthena nna esebuya
 u mhlomula usebuya
 kubamba yena u zibebu.
 usethi nna ebuya useyo
 khonza kuye uzibebu. Use
 manikele uzibebu. Kuthena
 na nna abanye bakhuzi
 za umhlomula ukhethi akhuzi
 kwelikhile ukhoba angemuhle
 helwa. Uzulu eseqelubeka
 habili. Kuthena nna esebuya
 uCetshwayo wamuhle
 ngabeza ngenipi uzibebu. Ku
 thiwa uyena umhlomula
 owaye kupa ukhoba maka
 bylawe. Uzulu usehlukana
 habili abanye bayangakho
 yena uCetshwayo abanye
 ngakuye uzi-Bebu. Kuthena
 na izakho izalo uzibebu
 wabulala Chahlulu noho
 wabuye walahlaphani. Izi
 khethi uzibebu kuafuma
 niso ukhethi uCetshwayo
 bamushiya nenxeba. Aka
 mange adabusa kade wawon
 use kuyafa.

394
20

K13/21

20

Uzibebu ka maplutha kwa
huyinduna enkulu ka Cetshwayo
yabo Paangaroma umuzi omu
khulu ka Cetshwayo. Uzibebu
uthena ngokubona ukuthi
inkosi bayhambile abantu
hlophe wacamanga ukuthi a
yisenaku buya lapho. Usetha
utha wonke umundlu nku
lu ka Cetshwayo isewenza
swakhe. Useganwa nayisi
godlo senkosi. Kuthena kuma
kinye izinduna zipuzo u
mhlaba kwase kwela u
mbango nempi. Kuthena u
zibebu ngoba wayeyi nyanga
futshi enezu lingo emiminye
wayehlala ekagulu. Kuthi
wa eyakhe ngalwa ngezi
nhubvu ingabonwa komu
lingo uzibebu wawu thatha
eklabonina. Kuthiwa kwa
ze kwathi umabonke se
befuna ukwomela yena
uzibebu wase ngazwakhala
umbiko ukuthi uCetshwayo
usefikile.

21 Usemhlanga beza ngempini
 ushebu ngokwesaba ukuthi
 inkosi izakum bucala ngo
 ba sewone umndlu ukuthi
 kuthiwa impi yahlangana
 emuthonjaneni. Yalwa noko
 ayehlulwa ekaCetshwayo kodwa
 wathola inkaba uCetshwayo
 umuntu owuyena aqwa
 inkosi uMhlomula abany
 bathi nomabeyi bona ba
 shaywa udlo kwawa ijikha
 la phansi kuthena nomhlo
 mulo efwaza yakhuza wa
 thuka naye. Ayabe isipili
 la kahle ngetdaba yalilo
 ukuba. Nozibebu wayechela
 la ezintabeni kuthena um
 a isipile inkosi sekubusa
 uDunzulu inkosana yayo i
 nkosi. Udunzulu usefana
 umuntu owabulala u
 yise. kuthena kunjalo u
 zibebu nomhlomula sebeka
 impi naye fulli uDunzulu
 selwa impi.

22

Impi ka Dinizulu okoku
 qala yehlulwa impela ku
 thena naye engasazi wala
 nda umfundisi omhlophe
 ukuzo khulekela impi yakhe
 kuthiwa wathi angafika lowo
 umfundisi waykhulekela
 impi yagira kwamukhwa
 na yehlulwayo ekazibebu. U
 zibebu usebelaka useya kwa
 bamhlophe eyakhalela u
 kuba banjeleke lele kuzi
 nizulu. Ufibanjwa umnyuzub
 usezuzuzi esiba phesheya.
 Umhlophe wathi ngo ku
 bona koku wabaleka wago
 nda emangwaneni. Indodana
 yakhe u khunjini ayi
 wimanga ukuya emangwa
 neni yaya phesheya komuzi
 nyathi yahlangana nama
 kwazi yase yakhonza kwoo
 na. Umhlophe wabam
 ba nesizwe esikhulu impe
 la ukuya emangwaneni. U
 senjwa induna emangwaneni

23

Abantu basaka zeka
 nalo lonke ngendaba ye
 ndla-la eyavela ngendaba
 yempi ka zibebu no Dungulu
zibebu bekhuthi lapho efike
 khona ashise kungasali
 lutho. kempiyayilwa ebusi
 ka kungaka sumwa emma
 semini. Inzi eyazi dliwa ku
 le ndlala kwazulu amabhwa
num no bongo namakhliwa
 ne. Abaningi abantu ba
 beka ebazi bayakhonza
 khona. abanye babeka e
 silengwini bawela utuqa
 nomuyagathi ngendaba ye
 mpi nendala khuthiwa ama
 nombazane ayelotsholwa
 ngamamimu nomama ngama
 thanga ngoba indla yazi
 inkulu ihupela. Uma umu
 ntu omunye emunike oko
 kudliwa wazeyi thatha
 intombazane yakhe. Ama
 nye antombazane ahambel
 ayozi qanela lapho kukhona
 ukhulula.

394
24

K13/21

74

Amantombazane amani
ngi awela azogana esilu
ngwini nase kwazini nge
ndaba yendala nenopi kw
zulu. Amanye agala ukh
kholwa. Amasela kutli
wa avuka athibe. Amanho
nyane ayelaleka emini. Ab
ntu bafu ubuthaphu thaphu
kuthena nomna esibuyile
u dirizulu akabe esavum
a ukungena indaba kazi
bebu. Abaningi kuthena
ngoku buya kuka nna
nonga wothlu babuyela
kwazulu futli. Uzibebu
sebalaka eyaku, umhlomela
ukuba kithi balwenaye
futli u dirizulu. Umhlomela
la usekhuya umhlala
akazange avume isethi
ingathi siphela njena ku
ngena yakhona. Usaphu
ndafutli. Usebalaka in
zibebu ngoba ebona udu
thi ngathle amubulale
umhlomela.

usethi uma ekwela u
 ndi usehlangana nabe
 lutlu. sebenovivela
 ukwedlulela phambili.
 usebuya ephinda khona
 kwazulu. Akamange esa
 menza lutlu u singulu.
 emva kwalo ku yabuye
 yaphela indala enkulu
 kutliwa kwathi ukugena
 kwencala izisi zabudala
 abantu abaningi. kutliwa
 abanye abantu basebe
 fana nezilwane kwathing
 enala basinda babuye
 baba bahlle futlu. Uvizi
 yulu wethumela izigijima
 ukukhuyisa bonke ababa
 bahlile. Abanye ba
 phindela abanye aba
 mange besa vuma u
 kuphindela kwazulu. u
 zulu wabuye wadlang
 budala ukhezo. izimpi
 ezinkulu azimange zisa
 vela phakathi kukazulu

Umandle ka Bandeda ka zibebe
ka maplutha.

kuthena ukuba abanye
uzibebe uBungulu waba
ubhela umandle ka Bandeda
umandle kwaku ngwendoda
na kazibebe. kuthena ku
njalo. Inkosi yafuna senga
thi ngabe akuyena owendle
ka maplutha. Sekuhamba
ngokuwakala lo ku umandle
usebaleka kwazulu. use
beka emangwaneni. Uthema
umna efika khona usetha
ndwa indodana ka zikhali
umahlulu. kuthena ku
njalo wafika sethola ulangwa
ha u mandle. usebaleka
futli kwe lase emangwane
ni usephinda kwazulu
usetli ukufika kwakhe
usethardana no ziduna ka
ndlela. Sekuzwa kalawu
ukutli usekhulelwe u
mandle inkosi isithukuthe
la isibiza zango izintombi.

27

Umandle usebekwa emu
 nyango wezi nkomo. Usecu
 ka u zibebu utli uyamu
 khalela ngezi nkomo ezi
 amashumi amabili uku
 ba inkosi umvalele. Inko
 si ayaze yavuma. Uthena
 nona noyise enza yaba
 zokumu bndisa ayuma
 nge isavuma inkosi. Use
 bona ukuthi usebebe u
 diruzulu usathukuthele
 usebaleka usehamba u
 nonuphelo nonuzi wake
 kanye naye u Bardeza
 Barqonda eSwazini lapha
 bafika bakhonzwa khona
 udiruzulu asewu fura u
 mukhondo wabo. Kutluma
 esalungiselela ukuba bula
 la akamange esaphila ka
 hle. Noko wake wathume
 la ytlunywa ukuyo ba
 fura eSwazini. Ziningi fu
 thi ijintombi ezabaleka ngi
 kubona ichifa haka
 mandle.

Umoma zilalala intombi
 ka zimca naye wakhulelwa
 a. Kuthena umma unina
 emubona ukuthi use
 khulelwe waye semuthe
 na ukuthi kuhle abale
 he. Kuthena ngakusasa
 u zilalala wabihela isoka
 lakhe ukuthi manjina
 usekhulelwe phoke usezo
 bulawa. Umbohodebonwini
 umfoha mbambane wathi
 namni ngqohamba nawo
 kuthena ebuzuku bacu
 ha boba jibili. Kuthena
 umma sebo wale umizinyi
 thi baphonya emabunwini
 sechtala useze uyabe
 lethra ngilalala. Baringa
 ababaleka kwazulu nge
 nxe yaleko. Kuthena nona
 esepile u zimyulu aba
 ningi ababe besaya
 kwazulu. Abanye njalo
 baphindela sepe hamba
 nemizi yabo. Usalomoni wa
 banomisa kubona. End. 5.394